

Kiedy pojawili się pierwsi rolnicy w Borach Tucholskich?

Szczupłość źródeł archeologicznych, które są związane z pojawieniem się pierwszych rolników i hodowców, zmusza do skorzystania z innych możliwości prześledzenia osadnictwa na terenie Borów Tucholskich w tym okresie. Taką szansę stwarzają nam materiały pochodzące z badań paleobotanicznych. Notowane w diagramach pyłkowych rośliny kwasolubne, azotolubne, chwasty, uprawne czy pochodzące z łąk i pastwisk, ukazują nam fazy zasiedlenia danego obszaru w dość ściśle określonym czasie. Dzięki tym badaniom udaje się również określić skalę prowadzonych odlesień i poziom gospodarki rolnej poprzez zawartość pyłków roślin uprawnych i chwastów. Dostarczają nam także informacji o obniżaniu bądź podwyższaniu się poziomu wód gruntowych i tym samym o zmianach klimatycznych, co ma przecież kapitalne znaczenie w rozwoju lub zaniku osadnictwa.

Nie jest tych materiałów wiele i nie jest zakończona dyskusja wśród paleontologów, jak daleko od miejsca pobrania próbek obraz uzyskany na diagramie jest do niego zbliżony. Zwrócić także należy uwagę na problem dalekiego transportu pyłków, co często powoduje, że dane pochodzące z diagramów mogą, zwłaszcza dla obszarów bezleśnych, pokazywać wyniki zniekształcające.¹

Na wstępie należy zdać sobie sprawę, że interpretacja diagramów pyłkowych jest dla archeologa rzeczą bardzo trudną. Diagramy te są na ogół wykonywane w celu rejestracji zmian i historii szaty roślinnej dla dość ściśle określonego obszaru. Poczynając od lat sześćdziesiątych paleobotanicy zaczęli zwracać baczniejszą uwagę także na możliwości interpretacji śladów osadnictwa pradziejowego na podstawie występowania szeregu gatunków, a zwłaszcza rodzin wskaźnikowych.² Ostatnio powstały również opracowania dotyczą-

¹ A. Śródniński, *O roślinności późnego plejstocenu*, [w:] Człowiek i środowisko w pradziejach, red. J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski, Warszawa 1983, s. 43 - 52.

² J. Iversen, *The Development of Denmark's Nature since the Last Glacial*, Geological Survey Denmark, V, 1973, s. 1 - 126; M. Ralska - Jasiewiczowa, *Ślady osadnictwa prahistorycznego w diagramach pyłkowych z obszaru Polski*, Folia Quaternaria, t. 29, 1968, s. 163 - 182; tejsze, *Impact of prehistoric man on natural vegetations recorded in pollen diagrams from different regions of Poland*, Folia Quaternaria, t. 49, 1977, s. 75 - 91.

ce Borów Tucholskich,³ w których zwrócono uwagę właśnie na rolę człowieka w świetle badań palinologicznych oraz prace dotyczące okrzemek mogące również służyć wyjaśnieniu działalności gospodarczej człowieka.⁴

W podziałach paleobotanicznych i stratygraficznych holocenu młodsza epoka kamienia synchronizuje się mniej więcej z początkami okresu subborealnego⁵ albo z młodszą częścią fazy VII wg Firbasa.⁶

Na obszarze Borów Tucholskich wykonano kilka wierceń w torfach: Łaska k / Brus,⁷ Siwe Bagno,⁸ Leśno⁹ Odry¹⁰ i Zamrzenica¹¹ oraz w dnach jezior: Wielkie Gacno,¹² Kęsowo, Suszek i Mały Suszek.¹³ Dla potrzeb archeologii wykorzystano badania najnowsze, z których materiał pochodził z den jeziornych oraz ze stanowisk w Leśnie i w Odrach, obok których jest rejestrowane osadnictwo z początku neolitu. Szczególnie ważne są diagramy pochodzące z den jezior, teoretycznie niezakłócone i tym samym posiadające walor daleko większej wiarygodności aniżeli torfowe.

Próby korzystania z tej kategorii źródeł przyrodniczych były już wcześniej czynione przez archeologów dla neolitu i epoki brązu,¹⁴ jednakże były one uzu-

³ E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania osadnictwa pradziejowego i wczesno-średniowiecznego w północnej części Borów Tucholskich*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Archaeologica, nr 11, Łódź 1989; G. Miotek - Szpiganowicz, *The History of the Vegetation of Bory Tucholskie and the Role of Man in the Light of Palynological Investigations*, Acta Paleobotanica, vol. 32 (1), 1992, s. 39 - 122.

⁴ B. Bogaczewicz - Adamczak, *Paleolimnologia jezior Borów Tucholskich w świetle badań kopalnych okrzemek*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Rozprawy i monografie, t. 150, Gdańsk 1990.

⁵ L. Starkel, *Paleogeografia holocenu*, Warszawa 1977.

⁶ F. Firbas, *Spat- und nacheiszeitliche Waldegeschichte Mitteleuropas nordlich der Alpen*, Jena 1952.

⁷ Z. Borówko - Dłużakowa, *Analiza pełkowa osadów jeziornych w Łasce koło Brus na Pojezierzu Pomorskim*, Kwartalnik Geologiczny, t. 6 (1), 1962, s. 170 - 175.

⁸ K. Kępczyński, *Roślinność i historia torfowiska Siwe Bagno w Borach Tucholskich*, Zeszyty Naukowe UMK, Biologia, z. 11, 1958, s. 87 - 116.

⁹ E. Grzelakowska, Z. Balwierz, *Przyczynek do problematyki dynamiki osadnictwa w okolicach Leśna w Borach Tucholskich*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Archaeologica, nr 7, 1985, s. 3 - 13.

¹⁰ E. Grzelakowska, Z. Balwierz, *Próba korelacji faz osadnictwa pradziejowego z wynikami badań paleobotanicznych w mikroregionie oderskim*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Archaeologica, nr 16, 1992, s. 275 - 284.

¹¹ B. Noryskiewicz, *Zagadnienia genezy i wieku rynien polodowcowych na przykładzie rynny strzyżyskiej w Borach Tucholskich (w okolicy Zamrzenicy)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Geografia, z. 17, 1982, s. 25 - 38.

¹² M. Hejlmroos - Ericsson, *Holocene development of Lake Wielkie Gacno area, northwestern Poland*, Lund 1981.

¹³ G. Miotek - Szpiganowicz, op. cit.

¹⁴ J. Kruk, *Gospodarka w Polsce Południowo-wschodniej w V - III tysiącleciu p.n.e.*, Wrocław 1980; Woryty, *Studium archeologiczno - przyrodnicze zespołu osadniczego kultury łużyckiej*, red. J. Dąbrowski, Wrocław 1981.

pełniane licznym materiałem zabytkowym, który pozyskiwano w ciągu wielu lat intensywnych prac wykopaliskowych.

Dla ziem polskich przyjmuje się moment pojawienia się pierwszych rolników i hodowców na czasy ok. 4200 - 4000 p.n.e.,¹⁵ jednakże należy pamiętać, że obszar Borów Tucholskich w pradziejach stanowi rodzaj tzw. niszy ekologicznej.¹⁶ Charakteryzuje się ten region długim trwaniem jednych kultur pradziejowych przy braku lub bardzo późnym pojawianiu się kolejnych jednostek kulturowych. Tak jest też w przypadku kultur neolitycznych, które zjawiają się tutaj stosunkowo późno z powodu zarówno dłuższego trwania społeczności łowiecko-zbierackich związanych ze środkową epoką kamienia, jak też wyjątkowo niekorzystnych warunków ekologicznych (ubogie gleby, znaczne zalesienie, niesprzyjający mikroklimat). Archeologicznych śladów pobytu pierwszych rolników jest wyjątkowo mało, przyjrzyć się zatem wypada tym piętrům pyłkowym, które teoretycznie mogą być związane z pojawieniem się najstarszych kultur rolniczych.

W pierwszym rzędzie będzie to dotyczyło profili pyłkowych pobranych z den jezior, a więc z miejsc, które w zasadzie nie ulegają żadnym mechanicznym uszkodzeniom a ponadto poszczególne piętra pyłkowe datowane są przy pomocy węgla radioaktywnego C-14. Pierwszy profil pyłkowy był pobrany z jeziora Wielkie Gacno¹⁷ i jest on do dzisiaj traktowany jako wzorcowy dla tej części Polski. Dla nas najbardziej wiarygodnym elementem będzie występowanie pyłków zbóż (Cereales) i babki lancetowatej (Plantago lanceolata), charakterystycznej rośliny wskaźnikowej dla pastwisk. Otóż w profilu z Wielkiego Gacna oba te gatunki występują w piętrze wczesnego okresu subborealnego, który jest datowany na ok. 2800-2600 p.n.e. Pyłki zbóż zostały zidentyfikowane jako pszenica (Triticum), żyto (Secale) i jęczmień (Hordeum). Niezależnie od pojawiających się pyłków zbóż obserwujemy jednocześnie spadek wartości drzew liściastych - dębu (Quercus), lipy (Tilia) i jesionu Fraxinus), co może oznaczać prowadzenie wypasu zwierząt. Powstawanie pastwisk i pól ornych wiązało się przecież z karczowaniem i wypalaniem lasu. Bardzo kontrowersyjne są spadki wartości wiązu (Ulmus). Część badaczy interpretuje to jako zmianę warunków klimatycznych, część zaś uważa, że szczególnie w okresach jesienno - wiosennych zwierzęta były skarmiane młodymi pędami wiązu, co mogło w istotny sposób przyczyniać się do wyraźnie obserwowanych w profilach pyłkowych spadkach tego gatunku.

¹⁵ J. Gurba, *Podsumowanie historyczne, Pradzieje ziem polskich*, t. I, cz. 1, red. J. Kmicieński, Warszawa - Łódź, s. 378 - 381.

¹⁶ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa pradziejowego w Borach Tucholskich od schyłkowego paleolitu do III w. n.e.* Acta Universitatis Lodziensis, Łódź 1992, s. 68 - 69.

¹⁷ M. Hjelmroos - Ericsson, op. cit.

Kolejne profile, z racji bliskiego położenia, należy potraktować łącznie. Dotyczy to jezior: Suszek, Mały Suszek i Kęsowo.¹⁸ W piętrach pyłkowych odpowiadających okresowi ok. 3050 p.n.e. - ok. 2600 p.n.e. wzrastają wyraźnie wartości orlicy (*Pteridium*), bylicy (*Artemisia*) i wrzосу (*Calluna*). Spotyka się pozostałości komosowatych (*Chenopodiaceae*), pokrzywy (*Urtica*), szczawiu (*Rumex*) i babki lancetowatej. Wyraźnie obniża się wartość wiązu. W końcu dostrzegamy pojedyncze pyłki pszenicy i jęczmienia. Pojawienie się w dużych ilościach orlicy jest związane z trzebieżą lasu, bowiem pojawia się ten gatunek wyłącznie na pogorzelskich. Obecność komosowatych, pokrzywy i szczawiu jest związana z obecnością człowieka. Są to typowe rośliny synantropijne. Wrzos pojawia się na śródleśnych polanach już po wyeksploatowaniu i porzuceniu pól ornych w związku ze stosowaniem w tym czasie zmianowania gruntów z powodu szybkiego jałowienia gleby. Podobnie, jak ma to miejsce w Wielkim Gacnie, obserwujemy stały choć powolny spadek wartości lipy i jesionu.

Podobnie przedstawia się sytuacja w profilach pobieranych z torfu. W profilu z Odrów¹⁹ pyłki zbóż pojawiają się jeszcze później bo w początkach okresu subborealnego (ok. 2300 - 2100 p.n.e), wcześniej ze znanych roślin wskaźnikowych dominuje szczaw i babka lancetowata, co niewątpliwie świadczy o przewadze gospodarki pasterskiej. Z jeszcze późniejszym pojawieniem się zbóż spotykamy się w profilu pyłkowym Leśna,²⁰ gdzie obecność *Cereales* jest udokumentowana dopiero w piętrze profilu, które może być datowane na czas ok. 1800 - 1600 p.n.e. Także i w tym profilu znacznie wcześniej występują rośliny, które należy łączyć z hodowlą zwierząt. Dotyczy to obserwowanych spadków krzywych wiązu i lipy przy jednoczesnym wzroście szczawiu, bylicy i babki lancetowatej. Widać jednocześnie stałą poprawę warunków klimatycznych, na co wskazuje ciągły wzrost drzew liściastych ciepłolubnych jak osłza (*Alnus*), dąb, leszczyna (*Corylus*) i lipa a także jemioly (*Viscum*) i bluszczu (*Hedera*).

Oznacza to zatem, że pojawienie się pierwszych śladów przyrodniczych, wskazujących na uprawę roli jest znacznie późniejsze aniżeli wynika to z ogólnie przyjętych dla obszaru ziem polskich ram czasowych. Nieodzwonne będzie, chociaż bardzo skromne, uzupełnienie tego obrazu materiałem archeologicznym. Z tego okresu czasu, poza nielicznymi znaleziskami tzw. luźnymi, związanymi ze schyłkiem neolitu i początkiem epoki brązu, dysponujemy tylko jednym zbadanym stanowiskiem osadniczym.²¹ Znajduje się ono na wysokim prawym brzegu Wdy i zawiera materiał związany z kulturami, które należą

¹⁸ G. Miotek - Szpiganowicz, op. cit.

¹⁹ E. Grzelakowska, Z. Bałwierz, *Próba korelacji faz ...*

²⁰ E. Grzelakowska, Z. Bałwierz, *Przyczynki do problematyki osadnictwa ...*

²¹ B. Górka - Grabarczyk, *Badania osady z elementami kultur leśnych w Klonowicach*, stan. 5, Czersk, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne, t. II, 1996, s. 23 - 29.

do schyłkowej fazy neolitu: pucharów lejkowatych (faza lubońska), amfor kulistych, niemeńskiej oraz prawdopodobnie iwieńskiej, która chronologicznie mieści się już w początkach epoki brązu. Archeologiczne Zdjęcie Polski wykonane na terenie Borów Tucholskich przyniosło efekty w postaci znalezisk niewielkiej ilości ceramiki, którą należy wiązać z wymienionymi jednostkami kulturowymi. Brak jest materiału zabytkowego typowego dla początków i rozwiniętego neolitu takich jak kultury cyklu wstęgowego, czy wczesne formy kultury pucharów lejkowatych. Przyczyny wydają się być dość oczywiste - znaczne zalesienie terenu, wyjątkowo ubogie gleby a ponadto ciągle obecne osadnictwo starszej ludności preferującej gospodarkę zbieracko-łowiecką²². Dlatego też nawet to najstarsze osadnictwo neolityczne wydaje się być raczej związane z pasterstwem aniżeli z rolnictwem. Brak jest jakichkolwiek pozostałości materialnych związanych z uprawą roli i stąd tak ważne miejsce zajmuje palinologia jako jedna z dyscyplin pomocniczych archeologii i co, jak myślę, byłoby oczywiste dla Juliana Janczaka, który z powodzeniem obracał się w naukach pomocniczych historii.

Gdybyśmy więc mieli odpowiedzieć na pytanie zawarte w tytule, to sądzę, że owa odpowiedź nie będzie prosta. Pierwsze kultury rolnicze pojawiają się w Borach Tucholskich w drugiej połowie III tysiąclecia p.n.e. Nie oznacza to, że natychmiast przystępują do trzebieży lasu i zaczynają uprawiać zboża. Wydaje się, że niejako w pierwszym etapie mamy do czynienia ze specjalistami od hodowli zwierząt, którzy z powodzeniem uprawiają wypas śródleśny. Można to oczywiście próbować umiejscowić w czasie między 2800/2600 a 2300/2100 p.n.e. Drugi etap można łączyć z pierwszymi rolnikami, którzy uprawiali jęczmień i pszenicę (żyto prawdopodobnie było wówczas chwastem towarzyszącym tym uprawom). Oznacza to, że rolnictwo jako jeden ze sposobów zdobywania pożywienia pojawiło się w tej części Polski na przełomie III i II tysiąclecia p.n.e. Nie oznacza to, że hipoteza jest ostateczna. Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego prowadzi w obrębie tego mezoregionu bardzo intensywne prace poszukiwacze i nie jest wykluczone, że pojawią się nowe źródła, szczególnie archeologiczne, które bądź potwierdzą tę hipotezę, bądź zweryfikują ją negatywnie.

²² Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności myśliwsko - rybackie południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, Acta Universitatis Wratislaviensis, 1987, nr 901, Studia Archeologiczne, t. 17.